

*Bartov, Omer. Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz. – New York: Simon and Schuster, 2018. – 399 p.**

Типове визначення поняття «геноцид» включає насильство з боку організованого винуватця, як-от держави або політичного режиму, стосовно цілих груп населення. Останні два десятиліття фокус зміщується до складнішого розуміння поняття «винуватців», поширюючись до маріонеткових держав, парамілітарних угруповань і навіть цивільних діячів. Проте мало дослідників скрупульозно досліджу-

ють геноцид знизу вгору, зосереджуючись на конкретній місцевості. Натомість краєзнавчі дослідження зрідка ставлять за мету концептуальне розуміння явища геноциду. Очевидним винятком тут є книжка Яна Гросса «Сусіди», яка дотепер, через два десятиліття після виходу у світ, збудує політичну та інтелектуальну польську громадськість. Нова книжка Омера Бартова «Анатомія геноциду:

* Текст уперше було опубліковано англійською у: *Antisemitism Studies*, vol. 3, no. 1, 2019, pp. 181–188. Друкується з люб'язного дозволу автора та редакції журналу *Antisemitism Studies*. Переклад Віталія Боброва.

життя і смерть у містечку за назвою Бучач» (“Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz”) має багато спільного з цим разючим першопродідцем. Як і Гросс, Бартов пише про маленьке містечко у Східній Європі, яке під час Другої світової війни пережило радянську та нацистську владу та в якому частина місцевих мешканців відіграла ключову роль у вбивстві єврейського населення. Однак на цьому схожість завершується. Невелика праця Гросса про Єдвабне (на північному сході сучасної Польщі) оповідає просту й переконливу історію про «саморобний» геноцид, який учинили польські цивільні. Натомість основою довшої розвідки Бартова про Бучач (на заході сучасної України) є складний підхід до понять злочину, жертви та виживання. В основі книжки Бартова, так само як і в Гросса, лежить історія масового вбивства місцевих євреїв та участі у ньому деяких місцевих неєвреїв. Однак витoki, сам процес і наслідки цієї трагедії відрізняються: у Бучачі головними злочинцями були німці. Найголовніше, Бартов дає нам надзвичайно багатий матеріал про відносини євреїв, поляків і русинів-українців, конфлікт між польськими і українськими націоналістами та політику радянських і нацистських окупантів, що змінювали один одного.

У Бучачі, містечку в тодішній Галичині, пограниччі між різними державами, народилася мати Бартова. Автор написав зворушливу книжку про знищення єврейської культури у регіоні після Другої світової війни – «Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні». Метою цієї праці було «не заперечувати, що українцям є за чим горювати, а вказати, що їм видається необхідним виключити з цього горювання долю євреїв (та поляків), яких убили поруч із ними».

Як бачимо з цієї цитати, польських мешканців Галичини тоді було згадано лише побіжно, але в «Анатомії геноциду» вони та українці перебувають у центрі уваги, причому в різноманітних ролях. Бартов розповідає, що Бучач першої половини ХХ ст. був містечком із кількома тисячами мешканців, половина з яких були євреї, а решта – поляки та русини. Попри те, що Галичина з кінця ХVІІІ ст. і до Першої світової війни була провінцією Австро-Угорської імперії, мешканці Бучача – християни й більшість християнських мешканців навколишніх міст і власників землі, сповідували католицизм і були поляками – ще з часів Польсько-Литовського князівства ХVІ ст. Натомість

селяни були здебільшого русинського походження. Бартов характеризує міжвоєнний період як етап між боротьбою Російської та Австро-Угорської імперій під час Першої світової війни та посиленням радикалізації місцевих націоналізмів. Коли українські націоналісти взяли владу в містечку в 1918 р., «мешканці, котрі багато років були колегами та друзями, раптом “усвідомили”, наскільки сильно відрізнялися один від одного: тепер їх уже не об’єднували ані спільна громада, ані моральні цінності, ані культура чи мова». При цьому Бартов стверджує, що на цьому етапі «було складно уявити, що євреї зможуть хоч колись стати частиною однієї з цих двох національних спільнот Галичини, але так само складно було зрозуміти різницю між поляками та українцями». У мірі того як польські сили витіснили українських націоналістів і потім також були зміщені, відбувалися послідовні хвилі насильства, зокрема, погроми польських військових проти євреїв. Коли ж Галичина стала частиною незалежної Польщі, не було створено передбачену Лігою Націй для цього багатотнічного регіону автономію, натомість спроби польської держави та місцевої польської знаті полонізувати регіон спричинили «новий, радикальний і насильницький націоналізм» українців. Частина єврейських мешканців відреагувала на це прихильністю до соціалістичних і, пізніше, комуністичних рухів, а також власного націоналізму – сіонізму, «проголошуючи потребу викоринити новостворену національну спільноту з чужого ґрунту, на якому вона мешкала сторіччями, щоб колонізувати міфічну, але вже заселену, історичну батьківщину».

Отже, лейтмотивом Бартового опису історії ХХ ст. є радикалізація і поляризація суперницьких націоналістичних рухів. У типовому для нього переконливому зачині автор підкреслює двоякі наслідки процесу:

Три десятиліття після руйнування та знищення галицького суспільства зразка до 1914 р. належали націоналістам та їхнім ідеологам, фанатикам та їхнім прихильникам нового виду, котрі вподобали кровопролиття більше, аніж пошуки компромісу, котрим власне панування було дорожче за збереження співжиття: нетерплячі чоловіки зі зброєю та бомбами, очолювані напівосвіченими лідерами, які жадали бійки. Проте на початку було інакше. До того, як націоналізм зосередився на ненависті, він пропагував також освіту та просвітництво, покращення життя, спільну відповідальність та групову ідентичність.

Далі в цьому ж уривку автор каже, що «стежину до насильства було важко передбачити, вона не була єдиною з можливих», хоча зазначає, що «релігію та націоналізм пов'язали, аби створити ідеологічний і психологічний клімат для поширення насильства, щойно обмеження суспільного порядку впали або були змінені». Це сталося під час наступної світової війни: «У загальному контексті міжетнічні сварки у Галичині та надії українських націоналістів на німецьку допомогу в становленні незалежної держави мало кого цікавили. Райх збирався напасти на Польщу, потім передати частину її східних теренів, разом з етнічними меншинами, у руки Радянського Союзу. Поза цим тимчасовим кроком Гітлер збирався створити німецький “простір для життя” на сході; українській державі в цьому плані місця напевне не лишалося». Гітлер і Сталін скористаються «братерським насильством такого розмаху, що навіть у цьому регіоні був до того незнаним», аби полегшити «власні політики депортацій і геноциду. Але для мешканців цих теренів така етнічна боротьба зажила своїм життям, яке було частиною, але також було відокремленим від більшої війни, яке визначало їхні дії щодо сусідів та пам'ять про ці роки ще довгий час після завершення боїв і незворотних змін на картах».

Радянська окупація Східної Польщі у 1939 р. була першим переламним моментом, надавши деяким українцям, до того пригніченим, нарешті владу, щоб напасти на поляків: «Особисті дружні стосунки, які раніше запобігали стереотипам, перетворилися на особисте насильство, що викорінювало індивідуальні сумніви, безоглядно завдаючи болю». Бартов наводить багато свідчень поляків, які вважали євреїв союзниками радянської влади. У 1940–1941 рр. новий режим брутально депортував більше як 300 тисяч осіб з окупованої Польщі до Казахстану та Сибіру, серед них близько 60 % поляків, 22 % євреїв, 10 % українців та 8 % білорусів. Три основні групи «вважали себе головними жертвами радянської та німецької окупацій і були готові принаймні частково виправдовувати переслідування, яких зазнали інші дві... Переконання кожної з груп в унікальності власного страждання поєднувалося з бажанням покарати уявних винних у цьому стражданні; до речі, по суті своїй це відповідало логіці, яку застосовували нацисти, постійно називаючи себе жертвами тих, кого вони вбили». Бартов стверджує, що це «змагання жертвовності» триває дотепер і полягає у викривленні кількості постраждалих та описів насильства.

Німецька окупація 1941 р. закінчилася для євреїв Бучача передбачувано. Таким самим чином, як у Єдвабному, українські банди вбивали євреїв і поляків під час німецького вторгнення, але щойно «німці монополізували насильство, вони також систематизували вбивство». Як і повсюди, абсолютна більшість місцевих і привезених до Бучача з усієї Галичини євреїв були вбиті. Багато кого з них убили, не приховуючи самого злочину. На прикладі дій юденрату та єврейської поліції Бартов яскраво зображує конфлікти, що розривали приречену єврейську громаду: «Німці змогли швидко винищити євреїв шляхом створення місцевих українських та єврейських служб, які допомагали їм організувати та втілити масове вбивство. Спершу вони обезголовлювали громаду, щоб запобігти організованому опору». Українська міліція, яку німці перетворили на поліцію, відіграла ключову роль у вбивствах; при цьому багато хто з учасників особисто знали своїх жертв. Німецька поліція безпеки залучила до проекту винищення кожную особу німецького походження: «Крім того надзвичайного кровопролиття, яке вони спричинили, найбільш скандальним аспектом є неймовірна легкість, з якою їм це вдалося, та задоволення, яке убивці – а також їхні дружини й діти, коханці та колеги, друзі та батьки – вочевидь отримували від вбивчого перебування у регіоні». У маленьких та ізольованих німецьких громадах «спільництво у масовому вбивстві породжувало гротескно інтимну близькість». Бартов спирається на велику кількість спогадів злочинців, аби детально, фотографічно точно, але не безсторонньо описати «нормалізацію вбивства» як німецький досвід геноциду. Перефразовуючи наукову тезу про «звичайних чоловіків», зазначає: «Найбільш разючою рисою чоловіків-убивць єврейської громади Бучача була неозора відмінність між їхнім довоєнним і повоєнним повсякденним життям та разючою жорстокістю, безсердечністю та нехтуванням людяністю, які вони виявили під час окупації».

Бартов давно підкреслює, наскільки важливо дослухатися до жертв; у розділі «Повсякдення геноциду» він наводить зворушливі поодинокі свідчення тих, хто пережив Голокост, аби дослідити, як євреї Бучача намагалися врятуватися від своїх катів і вижити, зважаючи на поєднання допомоги та зради з боку неєврейського населення. «Найбільше у цих свідченнях, – каже Бартов, – вражає неоднозначність добра: навіть ті, хто спочатку були готові прихистити євреїв, могли у будь-який момент наказати їм піти або привести представ-

ників влади; навіть ті, хто спочатку керувався жадобою до наживи за рахунок євреїв, яких вони сховали, в певний момент могли ризикувати своїм життям і життям своєї родини без жодної надії на прибуток». «Зло було більш однозначним», – зазначає автор, однак для місцевих, переважно українців, котрі отримали з того зиск, «дари геноциду були тимчасовими». Червона армія наступала, що все більше загрожувало німецькому правлінню, тож польське підпілля збільшило кількість антиукраїнських акцій, а радикальні українські націоналісти спробували «етнічно вичистити» поляків із теренів майбутньої незалежної України. Упродовж 1943–1945 рр. у Східній Галичині було вбито від 30 до 40 тисяч поляків і близько 5 тисяч українців. Загалом за весь період окупації загинули майже 100 тисяч поляків і 15–20 тисяч українців. Як покарання за спротив поверненню радянської влади з боку українських націоналістів понад 200 тисяч членів родин підпільників було депортовано вглиб СРСР, причому поляки були серед тих, хто виконували накази про депортацію, а селяни, які залишилися, розграбовували майно депортованих. Польсько-український конфлікт завершився лише в результаті сталінської політики щодо прикордонного населення, яку була змушена виконувати польська комуністична влада: 560 тисяч поляків переселили зі Східної Галичини, коли вона увійшла до радянської України (це найбільший відсоток із загальної кількості у 750 тисяч поляків, депортованих із західних регіонів новоприєднаних радянських територій), 500 тисяч українців депортували з теренів відновленої Польщі. «Іронія долі, – зазначає Бартов, – але давню мрію українських націоналістів здійснив їхній найзапекліший ворог: етнічно чисту західну Україну забезпечили радянські депортації». Наприкінці свого зразкового дослідження він підсумовує: «Усі три етнічні групи Бучача та околиць зазнали жахливих страждань, хоча пік страждань у кожній з груп припадав на свій час та своїх виконавців, а їхня схильність співпрацювати з окупантами залежала від різних факторів та швидкоплинних обставин. Однак і в той час, і довгий час після нього кожна з груп намагається представити себе головною жертвою як окупаційного режиму, так і власних сусідів».

Книга Бартова являє собою анатомію безпрецедентного періоду насильства в Бучачі та околицях, спричиненого різними діями та направленою проти різних груп. Спільна діяльність місцевих націоналістів та окупантів знищила змішане бучацьке та галицьке сус-

пільство зразка до 1939 р., зникли також польська та єврейська громади. Запитання, що залишилося у мене як рецензента: яким же чином це анатомія «геноциду»? Бартов легковажно ставиться до цього поняття і пише про «геноцид, етнічні чистки та політику щодо населення», припускаючи таким чином, що лише частину описаних подій – не зрозуміло, чи лише масове вбивство євреїв, чи також знищення поляків та українців – потрібно називати геноцидом. Однак визначення геноциду охоплює не лише масове вбивство, а й цілеспрямоване руйнування етнічних груп, що точно має передбачати спроби силового усунення їх із певної території. На мою думку, Бартов показує, наскільки звичними були геноцидні наміри для майже усіх політичних акторів: польських та українських націоналістів, нацистської Німеччини та Радянського Союзу, адже вони усі вдавалися до насильства, щоб знищити «вороже» населення. Звісно, є відмінності між раптовими, несистематичними, інструментальними вбивствами, терором місцевої міліції (котра намагалася знищити інші групи «частково», за словами Конвенції про запобігання геноциду) та систематичними кампаніями імперських завойовників, а також між масштабним масовим убивством нацистами та радянськими масовими депортаціями. Однак усі ці дії мали на меті гомогенізацію населення шляхом силового усунення небажаних елементів: у цьому регіоні війна та 1940-ві рр. були загалом такими, що мали ознаку геноциду. Тож якщо вважати геноцид наслідком, а також політикою та дією, то відбулися як геноцид у Бучачі та Галичині загалом, так і окремі геноциди євреїв, поляків та (у деяких місцях і в окремі моменти) українців. Ба більше, знищення багатоетнічного суспільства було завершено сталінською жорстокою програмою перетворення держав і депортацій населення на розширених теренах радянської імперії, яку втілювали одразу після масових убивств, скоєних гітлерівцями. Саме ця реальність унеможливила повернення переміщених народів і забезпечила забуття багатьох жертв – забуття, яке ця книга намагається перебороти.